

DOI 10.33099/2618-1614-2021-14-1-13-20
УДК 355.45:351.865(477)

В. П. Тютюнник,

кандидат військових наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу воєнної політики центру безпекових досліджень, Національний інститут стратегічних досліджень,

В. К. Горovenko,

завідувач відділу воєнної політики центру безпекових досліджень, Національний інститут стратегічних досліджень

Особливості минулорічного осіннього вірмено- азербайджанського збройного конфлікту: деякі актуальні рекомендації для України

Розглянуто особливості минулорічного осіннього збройного конфлікту між Вірменією та Азербайджаном, проаналізовано основні чинники, що сприяли воєнній перемозі в ньому Баку та призвели до поразки Єревану, й за результатами цього запропоновано низку висновків і рекомендацій для врахування у процесах посилення обороноздатності України, вдосконалення оборонного планування та планування оборони держави, забезпечення відновлення її територіальної цілісності.

Ключові слова: Нагірно-Карабаський конфлікт, збройний конфлікт, оборона, безпілотні літальні апарати, відновлення територіальної цілісності.

© В. П. Тютюнник, В. К. Горovenko, 2021

У сучасній історії Нагірно-Карабаський (НК) конфлікт загострився в 1991 р. Тоді, в процесі розпаду колишнього СРСР, у межах колишньої Нагірно-Карабаської автономної області та Шаумянівського району Азербайджану була утворена, за підтримки Вірменії, так звана Нагірно-Карабаська Республіка (НКР, або Арцах). Вона оголосила про вихід зі складу Азербайджану, але дотепер міжнародно не визнана навіть Росією та Вірменією. Через ці події в подальшому неодноразово виникали різні за масштабами, формою та наслідками вірмено-азербайджанські збройні конфлікти.

Передісторія виникнення НК конфлікту, його геостратегічні, зовнішньополітичні, економічні, міжнаціональні, релігійні та інші аспекти ще потребують детального аналізу. У цій же статті надаватиметься увага передусім воєнній складовій згаданих збройних конфліктів, а також основним, на нашу думку, чинникам, які врешті-решт сприяли воєнній перемозі Азербайджану у НК конфлікті та призвели до поразки в ньому Вірменії.

Перший із цих збройних конфліктів припав на літо-осінь 1993 р. Тоді вірменські збройні формування окупували території сімох районів Азербайджану (Жельбаджарського, Лачинського, Губадлинського, Джебраїльського та Зангеланського – повністю, а Агдамського та Фізулінського – частково), прилеглих до НКР на заході і до державного кордону з Вірменією та Іраном – на півдні. У такий спосіб Вірменія створила Лачинський коридор зі своєї території до НКР, яка була анклавом, та так звану «зону безпеки» навколо неї, що складалася з територій згаданих окупованих азербайджанських районів.

Це супроводжувалося масовими злочинами проти мирного населення, загибеллю від 10 до 30 тис. осіб, появою понад мільйона біженців та переселенців з обох сторін. Територіальні втрати Азербайджану становили близько 20%.

Для припинення бойових дій Рада Безпеки ООН ухвалила в цей період чотири резолюції (822, 853, 874 і 884), які не були виконані. Зокрема, в них ішлося про «підтвердження поваги до суверенітету й територіальної цілісності всіх держав у регіоні, непорушність міжнародних кордонів та неприпустимість застосування сили для придбання територій».

У цьому конфлікті, який називають першою карабаською війною, Азербайджан зазнав військової поразки через: небоєздатність своїх збройних сил; гостру внутрішньополітичну, економічну та соціальну кризу; втрату його керівництвом, зокрема президентом А. Ельчибеєм контролю над ситуацією; відсутність дієвої зовнішньої підтримки. Тому Баку був змушений підписати в травні 1994 р. угоду з Вірменією та НКР про безстрокове припинення вогню на умовах, визначених Росією та Вірменією. Адже в ті часи Кремль у своїй воєнній політиці на Південному Кавказі робив ставку на Єреван, зокрема створивши в 1992 р. російську військову базу в м. Гюмрі.

Проте Азербайджан у 1992–1994 рр. не програв війну з Вірменією. Зазнавши поразки в її першому збройному конфлікті й утративши значну частину своєї території, надалі він наполегливо готувався до перемоги.

НК конфлікт залишився на десятиліття нерегульованим. Слід зауважити, що тоді його воєнно-політичні та військові аспекти не мали суттєвих особливостей та геополітичного забарвлення. Він відрізнявся від конфліктів у Придністров'ї та Грузії лише більшою жорстокістю, кількістю жертв, біженців, переселенців тощо. При цьому Росія, використовуючи свою домінуючу воєнну силу, виступала в цих конфліктах одночасно в ролі їх активного учасника, посередника та миротворця.

У 1992–1997 рр. ОБСЄ сформувала Мінську групу з урегулювання НК конфлікту. Азербайджан та Вірменія підписали в листопаді 2008 р. так звану Майєндорфську декларацію щодо засад його мирного врегулювання. Характерно, що згодом президент Азербайджану І. Алієв заявив, що в ній, зокрема, немає зобов'язань його держави стосовно утримання від воєнного шляху вирішення конфлікту, і тому, сподіваючись на політичне врегулювання, слід готуватися до інших варіантів, серед яких воєнний не є винятком.

У липні 2009 р. держави – співголови Мінської групи (США, Франція та Росія) оприлюднили так звані Мадридські базові принципи врегулювання НК конфлікту. Однак згодом сторони конфлікту наголосили, що їх влаштовують лише окремі зі згаданих принципів.

Баку, зокрема, заявляв, що Карабах – це Азербайджан, наполягав на першочерговості відновлення територіальної цілісності держави, звільненні окупованих Вірменією територій згаданих сімох районів та поверненні до Карабаху азербайджанських біженців. У свою чергу, Єреван вимагав визнання права народу Арцаху на самовизначення, визначення його міжнародно-правового статусу та залучення в ролі сторони на переговорах з урегулювання НК конфлікту.

На саміті колишньої G8 у травні 2011 р. президенти держав – співголів Мінської групи закликали Баку та Єреван «подолати статус-кво» і «рішуче просунутися» до укладання миру в цьому конфлікті. Були доопрацьовані Мадридські принципи, названі «Казанською дорожньою картою» або формулою, яку планувалося підписати у м. Казань у червні 2011 р. на саміті президентів Азербайджану, Вірменії та РФ. Однак укотре досягти політичного компромісу не вдалося. Це, зокрема, влаштовувало вірменське керівництво, яке сподівалося, що із часом міжнародне співтовариство нарешті визнає незалежність Арцаху.

Разом з тим, з 2010 р., після приходу до влади В. Путіна, позиція Кремля щодо НК конфлікту почала змінюватися. Росія відновила відносини з Азербайджаном, у тому числі у воєнній сфері. Москва заявила, що рівною мірою цінує стосунки з Баку та Єреваном і не може змусити їх прийняти рішення щодо врегулювання НК конфлікту. Азербайджан одразу використав ці зміни для

посилення своєї воєнної безпеки за рахунок придбання російської зброї, на чому зупинимся далі. У подальші роки Баку постійно наголошував, що буде змушений вирішувати цей територіальний конфлікт воєнним, а не політичним шляхом, оскільки Рада Безпеки ООН, ОБСЄ та Мінська група за майже тридцять років виявилися нездатними це зробити.

Восени 2020 р. Азербайджан завдав Вірменії поразки в четвертому, 44-денному збройному конфлікті, який називають другою карабаською війною (далі – збройний конфлікт). Його збройні сили деокупували частину території «зони безпеки», м. Шуша та частину іншої території НКР. Решту ж окупованих територій вірменські війська змушені були звільнити на виконання заяви, підписаної президентами Азербайджану, Росії та прем'єр-міністром Вірменії вночі 9 листопада 2020 р. [1].

У цій заяві Вірменію фактично визнано агресором. Баку відновив контроль над відповідними ділянками кордону з Вірменією та Іраном, а також отримав право користуватися сухопутним коридором між його Нахичеванською автономною республікою (яка є анклавом) та основною територією Азербайджану.

Але Баку не встиг деокупувати м. Степанакерт, територію навколо нього (крім м. Шуша) та Лачинський коридор, що з'єднує залишки НКР з вірменським кордоном. Нині вони перебувають під контролем тимчасово введених на територію Азербайджану російських миротворців, статус яких не визначений. Нині припинено вогонь і ведення бойових дій. Виконання згаданої заяви контролюють Росія та Туреччина за допомогою утвореного ними спільного миротворчого центру з контролю за припиненням вогню.

Баку вважає, що цей конфлікт закінчено, питання стосовно статусу Нагірного Карабаху слід вилучити з порядку денного, оскільки весь Карабах є азербайджанською територією [2]. Натомість Єреван заявляє про його незавершення та перехід у «нову [переговорну] фазу» з визначення насамперед статусу Арцаху [3]. А деякі іноземні експерти звертають увагу на те, що через відсутність мирної угоди між його сторонами цей конфлікт є «замороженим». Як розвиватимуться події навколо Карабаху надалі покаже час.

У цьому контексті варто зазначити, що в сучасних умовах поділ таких гібридних конфліктів на «гарячі» та «заморожені» вважається штучним. Починаючи з 2016 р. політики, які головували в ОБСЄ, закликали відмовлятися від такого їх поділу. Тому в Україні також недоцільно вживати поняття «заморожений» або «гарячий» стосовно конфліктів з РФ на Донбасі й у Криму в офіційних заявах, законодавстві, документах планування у сферах національної безпеки та оборони, на переговорах тощо.

Воєнна перемога Азербайджану в збройному конфлікті не є випадковою: його керівництво постійно вживало дієвих заходів для нарощування спроможностей своїх збройних сил. Зокрема, з 2010 р. зростаючими темпами йшло їхнє масштабне переозброєння. Баку, відновивши

відносили з РФ, у тому числі у військово-технічній сфері, у 2011–2014 рр. придбав на 4 млрд дол. США велику кількість російських засобів протиповітряної оборони (ППО) (ЗРС «С-300», ЗРК «Тор»), вертольотів, танків (Т-90С), бойових машин піхоти (БМП-3), самохідних артилерійських установок (САУ) («Мста-С») та реактивних систем залпового вогню (РСЗВ) («Смерч»). Водночас РФ надала Вірменії для закупівлі російської зброї кредит лише в сумі 0,2 млрд дол. США.

Одночасно Азербайджан здійснював диверсифікацію таких закупівель і придбання ліцензій на виробництво окремих зразків зброї шляхом налагодження тісніших відносин у згаданій сфері з Туреччиною та Ізраїлем. У Туреччині було придбано 300-міліметрові РСЗВ T-300 Kasirga та 122-міліметрові РСЗВ T-122 Sakarya. Ізраїль модернізував десятки азербайджанських танків Т-72, а також надав 120-міліметрові самохідні міномети Cardom, РЛС EL/M-2080, системи дистанційного розмінування Romins-2, пістолети-кулемети Мікро-узі, штурмові гвинтівки Тавор-21, кулемети Негев, гранатомети В-300, безпілотні літальні апарати (БПЛА) Aerosta, Orbiter-2М (разом з ліцензіями на їх виробництво), Hermes 450 та Hermes 900. У 2011–2014 рр. Азербайджан був четвертим імпортером БПЛА у світі.

Завдяки цьому озброєнню та налагодженню власного виробництва низки його зразків, азербайджанські збройні сили у 2015–2016 рр. досягли нового, вищого та якіснішого рівня боєздатності, ніж мали на початку НК конфлікту. А з 2016 р. Баку придбав (орієнтовно на 5 млрд дол. США) ізраїльські новітні оперативно-тактичні ракетні комплекси (ОТРК) Loga з дальністю стрільби до 400 км, баражуючі боєприпаси SkyStriker та Harop, 155-міліметрові САУ Atmos 2000, білорусько-китайські РСЗВ «Полонез», турецькі розвідувально-ударні БПЛА Bayraktar TB2 та баражуючі боєприпаси Kargu-2. При цьому відбувалося скорочення імпорту російської зброї. У свою чергу, Вірменія придбала в Росії бойові літаки Су-30СМ та ОТРК «Іскандер», а в Йорданії – ЗРК «Оса».

З огляду на викладене, Україні варто враховувати досвід Азербайджану з диверсифікації закупівель озброєння та відповідних технологій в іноземних партнерів і локалізації виробництва найсучасніших їх зразків на підприємствах національної оборонної промисловості.

Але визначальним чинником, що докорінно змінив воєнно-політичну обстановку на Південному Кавказі та найбільше сприяв перемозі Баку над Єреваном, є прихід до цього регіону Туреччини – амбітного актора, який володіє значним воєнним та економічним потенціалами. Реалізуючи формулу «одна нація – дві держави», азербайджано-турецька воєнно-політична, військова та військово-технічна співпраця вийшла у 2016–2020 рр. на стратегічний рівень.

Це дало можливість створити нову, наближену до західних стандартів азербайджанську армію, оснащену сучасною турецькою та ізраїльською зброєю, підготовлену до ведення бойових дій з урахуванням досвіду війн

у Сирії, Лівії та Північному Іраку. Цьому сприяла також співпраця Азербайджану з НАТО, зокрема участь його військових у місіях багатонаціональних сил Альянсу в Косово (КФОР), міжнародних сил сприяння безпеці (ISAF) та «Рішуча підтримка» (Resolute Support Mission) в Афганістані.

Слід додати, що аналіз історії НК конфлікту та інших конфліктів на пострадянському просторі дає підстави для висновку, що міжнародні безпекові інституції (РБ ООН, ОБСЄ, ЄС, НАТО тощо) дедалі більше втрачають дієвість у справі їх запобігання чи врегулювання. Натомість у вирішенні цього питання зростає роль двосторонніх міждержавних відносин та домовленостей. Підтвердженням такої тенденції є, зокрема, розміщення військових контингентів США в Польщі та Румунії у відповідь на зростання російської воєнної загрози, яке здійснюється на підставі двосторонніх угод, а не в рамках відповідних рішень Альянсу.

Вважаємо, що **Україні марно поклатися на провідних європейських партнерів (Францію, ФРН та ін.) у питаннях реалізації швидкого її вступу до НАТО, зміцнення наших Збройних Сил, надання їм летальної зброї, здійснення спільних дій для стримування збройної агресії РФ та отримання, в разі потреби, воєнної допомоги у відсічі їй.**

З огляду на це, рекомендується планомірно вживати заходів для виведення на стратегічний рівень українсько-американських відносин у воєнній, військово-технічній та військово-промисловій сферах – передусім для сприяння наданню Україні новою адміністрацією США статусу основного союзника поза НАТО.

Для цього нині є певні сприятливі обставини. У США триває двопартійна підтримка України з питань, які стосуються зміцнення оборони України та відновлення її територіальної цілісності. Понад десять років діє Хартія Україна – США про стратегічне партнерство. Відбуваються пленарні засідання Комісії стратегічного партнерства Україна – США. Налагоджене ефективне воєнне співробітництво між міністерствами оборони та збройними силами обох держав.

Нагадаємо, що такий статус не передбачає надання гарантій безпеки з боку США відповідній державі. Однак він переводить в інший формат двостороннє співробітництво у воєнно-політичній, військовій, військово-технічній та військово-промисловій сферах. А у випадку України це також було би потужним чинником для стримування подальших агресивних дій Кремля.

Та, повертаючись до вірмено-азербайджанського конфлікту, слід мати на увазі, що реальна перевірка боєздатності реформованих азербайджанських збройних сил відбувалася двічі – у другому (2–5 квітня 2016 р.) та третьому (12–16 липня 2020 р.) збройних конфліктах. У них уперше азербайджанська армія успішно провела локальні контрнаступальні операції із застосуванням БПЛА, армійської авіації, артилерії, РСЗВ та бронетехніки. Вірменську оборону було прорвано на окремих

ділянках, взято під контроль низку населених пунктів, стратегічних висот та опірних пунктів. Головне – азербайджанські збройні сили продемонстрували свою перевагу не лише в озброєнні, а й у підготовці та тактиці дій.

У подальшому, з 29 липня 2020 р., у районах міст Баку, Нахчівань, Гянджа, Курдамір та Євлас розпочалися масштабні азербайджансько-турецькі військові навчання із залученням бронетехніки, артилерії, військової авіації, зокрема турецьких винищувачів F-16, та засобів ППО.

Після згаданих конфліктів і навчань, з 27 вересня до 9 листопада 2020 р. між Баку та Єреваном відбувся четвертий збройний конфлікт. У відповідь на атаки та обстріли з боку Вірменії, за заявою Азербайджану, його збройні сили провели масштабну контрнаступальну операцію на лінії розмежування з НКР [4]. Її метою було звільнення окупованих районів та відновлення територіальної цілісності держави.

На увагу заслуговує високий рівень підготовки азербайджанських збройних сил до її проведення, завчасне створення на напрямках головних ударів необхідних угруповань військ (сил), використання в цій операції сучасних форм та способів дій військ (сил) і новітніх засобів збройної боротьби, передусім розвідувальних, розвідувально-ударних, ударних БПЛА та баражуючих боеприпасів (далі – дрони) і високоточної зброї (ВТЗ).

Так, зокрема завчасно й достатньо повно було розкрито побудову системи вірменської оборони, виявлено позиції командних пунктів, засобів ППО, ракетних військ, артилерії, комплексів радіоелектронної боротьби (РЕБ), бронетехніки, складів тощо. Завдяки цьому вже в перші дні операції азербайджанські війська, цілодобово застосовуючи дрони, ракети та артилерію, знищили в НКР переважну більшість вірменських засобів ППО (ЗРС «С-300», ЗРК «Круг», «С-125», «Куб», «Тор» «Оса», зенітні самохідні установки «Шилка»), РЛС розвідки та комплексів РЕБ.

Заслуговує на вивчення досвід використання під час придушення вірменської системи ППО як прилад-імітаторів БПЛА десятків старих цивільних літаків Ан-2, переобладнаних у радіокеровані безпілотні літаки. Під час їх наближення згадані засоби вірменської ППО вмикали радіолокаційні станції, на випромінювання яких самонаводилися баражуючі боеприпаси Нагор. А після визначення їхніх координат станціями радіотехнічної розвідки, зокрема «Кольчуга», удари по них здійснювали БПЛА Bayraktar TB2, баражуючі боеприпаси SkyStriker і Kargu-2, ракетні війська та артилерія. Вельми вірогідно, що при цьому використовувалася (за допомогою турецьких фахівців) тактика атаки «зграями» дронів, як однотипних, так і різнотипних, які доповнювали один одного.

У такий спосіб Баку забезпечив панування у повітрі з урахуванням тимчасового базування на його території турецьких винищувачів F-16, які унеможлилювали дії вірменської військової авіації в НКР.

Одночасно в тилу противника з вертольотів висаджувалися тактичні десанти, в тому числі вночі, які посилювали паніку серед населення та дезорганізували оборону вірмен. Згодом азербайджанські дрони, ОТРК, РСЗВ та артилерія методично знищували командні пункти, ОТРК, артилерію, РСЗВ, танки, БМП та особовий склад противника.

Для ізоляції зони бойових дій ударам також піддавались об'єкти в глибині вірменської оборони, зокрема автоколони з боеприпасами та особовим складом, склади, мости тощо.

Сформовані в сухопутних військах батальйонні тактичні групи, посилені самохідною артилерією, разом із силами спеціальних операцій вели наступ на північній, центральній та південній ділянках лінії фронту, поступово звільняючи окуповані території з метою оволодіння Лачинським коридором, м. Степанакерт та ізоляції НКР від кордонів з Вірменією та Іраном.

При цьому вкотре було підтверджено одну з аксіом воєнного мистецтва: **наявність у збройних силах новітніх типів озброєння, військової техніки та системи управління їхніми бойовими діями дає змогу рішуче змінювати форми і способи ведення цих дій.**

Досвід підготовки та особливості ведення Азербайджаном указаної операції рекомендується враховувати в процесі розроблення Стратегічного плану застосування Збройних Сил України, інших складових сил оборони з відсічі збройній агресії, плану оборони України, документів з подальшого розвитку Збройних Сил України, їх озброєння та військової техніки (ОВТ), планів співробітництва Міністерства оборони України з міністерствами оборони Туреччини та Азербайджану.

Цей збройний конфлікт став першим, у якому масштабне, інтенсивне та майже цілодобове застосування дронів і ВТЗ було одним з головних чинників успіху виконання завдань із завоювання панування в повітрі та здійснення наземних операцій азербайджанських сухопутних військ. Їхнє військове командування налагодило (за допомогою турецьких радників та відповідної техніки) дієву систему управління (в режимі реального часу) спільним застосуванням дронів, ОТРК, РСЗО, артилерії, армійської авіації та засобів РЕБ на тактичному та оперативному рівнях. На жаль, у Збройних Силах України подібних систем нині немає.

У збройному конфлікті вкотре (як і у війнах у Сирії та Лівії) підтверджено високу ефективність турецьких та ізраїльських дронів і ВТЗ. У минулих конфліктах згадані вище завдання переважно виконувала пілотована бойова авіація, крилаті ракети та інша ВТЗ. Майбутнє покаже, чи є це тенденцією у веденні збройної боротьби, оскільки в даному конфлікті обмежено використовувалася лише армійська авіація. Разом з тим, називати цей збройний конфлікт безконтактною «війною дронів» (що мало місце в багатьох іноземних та українських аналітичних матеріалах) є, на нашу думку, передчасним і необ'єктивним. Адже у вірменської сторони не було

сучасних дронів, ВТЗ і засобів боротьби з ними, за винятком декількох ОТРК «Іскандер», які жодним чином не вплинули на перебіг бойових дій. І азербайджанські дрони практично діяли у сприятливих, майже полігонних умовах, у тому числі метеорологічних.

Проте бажано уточнити в проектах документів з розвитку Збройних Сил України, їхнього озброєння і військової техніки співвідношення між завданнями, кількістю сил і типами засобів ударної та винищувальної авіації, протиповітряної та протиракетної оборони, ракетних військ, артилерії та дронів, необхідних для забезпечення стримування і відсічі російській збройній агресії, ведення всеосяжної оборони. Потрібно також під час формування військово-технічної та військово-промислової політики визначити одними з їхніх пріоритетів розвиток дронів та засобів боротьби з ними, ВТЗ, засобів розвідки і РЕБ, самохідної артилерії, в тому числі мінометів, систем управління військами (силами) на тактичному та оперативно-тактичному рівнях.

Аналіз збройного конфлікту свідчить також про передчасність висновку щодо зменшення ролі сухопутних військ у майбутніх війнах. З початку й до завершення збройного конфлікту азербайджанська піхота постійно вела контактні бої, які часом навіть переходили в рукопашні зіткнення, зокрема в м. Шуша. Саме піхота: проривала оборону противника на визначених напрямках та скоувала його дії на інших; захоплювала населені пункти, стратегічні висоти, найважливіші опорні пункти; брала під контроль звільнені території. А отже, слід надавати належну увагу розвитку наших Сухопутних військ, насамперед їх переозброєнню та опануванню ними передових форм і способів ведення оборонних та контрнаступальних операцій.

Крім того, перемозі Азербайджану в збройному конфлікті суттєво сприяв ще один чинник – його активні інформаційно-пропагандистські дії на міжнародній арені та всередині держави. Зокрема, президент І. Алієв упродовж контрнаступальної операції дав провідним світовим телевізійним каналам (BBC New, Fox News, Euronews, France 24, ARD, Rai 1 тощо), інформаційним агентствам та газетам (Nikkei, EFE, Фігаро, La Republica тощо) більше двадцяти п'яти інтерв'ю, пов'язаних із розв'язанням НК конфлікту. Водночас він зробив п'ять звернень до азербайджанського народу.

У згаданих інтерв'ю та зверненнях І. Алієв серед іншого: роз'яснював, що метою такої операції є звільнення окупованих територій та відновлення територіальної цілісності його країни; підкреслював, що бойові дії відбуваються виключно на азербайджанській території без порушення кордону Вірменії; інформував про перебіг та результати бойових дій; наголошував, що Баку готовий припинити вогонь у разі згоди Єревану звільнити окуповані ним території.

У свою чергу, міністерство оборони Азербайджану достатньо вдало здійснювало протягом 44 днів збройного конфлікту відповідну інформаційно-психологічну опера-

цію. Зокрема, воно майже щодня демонструвало в Інтернеті відеокадри знищення ударами своїх дронів, ВТЗ, ракетних військ та артилерії вірменських засобів ППО, танків, БМП, ОТРК, артилерії, автомобілів, військово-службовців, складів, мостів тощо. З одного боку, це показувало високі бойові можливості азербайджанського сучасного озброєння та беззахисність вірменських військових перед його ударами. А з другого – сіяло страх, тривогу за власне життя та невпевненість, переконувало їх у безперспективності опору противнику, викликало недовіру до свого військового керівництва, підбурювало до невиконання наказів і дезертирства, деморалізувало місцеве населення та суспільство загалом.

Іншим чинником, що призвів до воєнної поразки Вірменії, є те, що її збройні сили були побудовані і підготовлені за допомогою Росії на радянських/російських принципах та оснащені її застарілою зброєю. Тоді як азербайджанські – побудовані та підготовлені за допомогою Туреччини з урахуванням стандартів НАТО, досвіду війн у Сирії та Лівії, оснащені сучасною турецькою та ізраїльською зброєю.

Загалом вірменські та азербайджанські збройні сили виявилися не співставними за своїми спроможностями, у тому числі стосовно озброєння. Високовартісне вірменське озброєння – російські бойові літаки Су-30СМ та ОТРК «Іскандер», майже не застосовувалося за відсутності для них бойових завдань у даному конфлікті. Так, зокрема, цілями для ОТРК «Іскандер» у збройному конфлікті з Азербайджаном можуть бути переважно цивільні інфраструктурні об'єкти – гребля ГЕС у м. Мінгечаур, нафто- та газопроводи тощо, на ураження яких Вірменія не наважилася з огляду на можливі наслідки, насамперед воєнно-політичні. До того ж російські засоби ППО і РЕБ, які є у вірменських збройних силах, виявилися неефективними проти азербайджанських дронів та вкрай уразливими для їхніх ударів.

Негативну роль для Вірменії відіграло й панування в суспільній свідомості її громадян «ореолу переможця». У вірменських військовиків та цивільного населення на тлі воєнних перемог у 1992–1994 рр. сформувався й надалі штучно підтримувався комплекс переваги над азербайджанцями. Наголошувалося, що хоча азербайджанські збройні сили є численнішими та краще озброєними, вірменські, нібито, є краще організованими, дисциплінованими, морально, психологічно та професійно підготовленими. У Єревані та Степанакерті панувала наївна впевненість – «ми тоді перемогли, і зараз до Баку дійдемо».

Але вже перші дні боїв засвідчили, що все це не відповідає дійсності. У Вірменії було провалено мобілізацію. Молодь масово ухилялася від призову, не бажаючи воювати за невизнану НКР. Понад 90 тис. біженців, у тому числі призовного віку, залишили цю республіку. Численними були факти дезертирства з фронту вірменських підрозділів, військових та резервістів. Азербайджанські військові виявилися більш навченими та мотивованими,

оскільки воювали за звільнення своєї території від окупантів. Ураховуючи це, слід зробити висновок, що недооцінка противника і слабка мотивація військових і цивільного населення здатні завдати великої шкоди обороні будь-якої країни, в тому числі України.

Українським чинником, незрозумілим для більшості вірменського населення, була відмова РФ від втручання у збройний конфлікт на боці Вірменії. Нагадаймо, що її прем'єр-міністр Н. Пашинян особисто письмово звертався до президента РФ В. Путіна стосовно негайного проведення консультацій для визначення виду та розміру допомоги, яку Москва може надати Єревану для забезпечення її безпеки відповідно до «Договору про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу» (1997). Проте він отримав відповідь від міністерства закордонних справ РФ, у якій, зокрема, пояснювалося, що Вірменія отримає необхідну допомогу, якщо бойові дії будуть перенесені безпосередньо на її територію. Кремль відмовився рятувати особисто Н. Пашиняна й надавати йому військову допомогу. А вірменський народ був «покараний» за «оксамитову революцію» 2018 р., що привела його до влади, за бажання розвивати демократію в країні, йти шляхом наближення до Європи, боротися з корупцією тощо.

Визначальним чинником поразки Вірменії є стратегічні прорахунки в побудові та веденні оборони НКР. Насамперед її військово-політичне керівництво не прогнозувало масштабного наступу Азербайджану для звільнення всіх його окупованих територій. Припускалося лише проведення ним локальних наступальних дій зі звільнення окремих територій задля посилення позицій на переговорах з урегулювання НК конфлікту. Єреван вважав такий наступ найбільш імовірним у центральній зоні НКР, у напрямку вздовж р. Каркарчай, міст Агдам та Ходжали й далі – на Степанакерт. Тому саме тут упродовж двадцяти п'яти років створювалася основна лінія оборони.

Однак 27 вересня 2020 р. Азербайджан розпочав контрнаступальну операцію майже на всіх ділянках лінії розмежування, зважаючи на головний недолік вірменських військ у НКР – українське обмежену кількість у них мобільної піхоти й особливо артилерії. Це змусило вірменське командування розпочати перекидання резервів до лінії фронту, більшість яких знищувалась ударами азербайджанських дронів, ВТЗ, РСЗВ та артилерії.

У подальшому азербайджанські війська наступали на двох напрямках – центральному та південному. Із часом, після успішного розвитку боїв на південному напрямку, було проведено перегрупування військ із зосередженням основних зусиль лише на одному головному напрямку удару – південно-східному. Завдяки цьому було відновлено контроль над 130-кілометровою ділянкою кордону з Іраном та звільнено м. Шуша.

Крім того, вірменська оборона НКР повинна була, за задумом, ґрунтуватися на поєднанні позиційної та маневреної складової й мати три рубежі від лінії розмежу-

вання аж до Лачинського коридору. Насправді існував лише перший з них, а далі розташовувалися тільки окремі позиції для відмобілізованих частин та підрозділів, більшість із яких через зрив мобілізації та відсутність резервів залишилася не зайнятою військами.

Перший оборонний рубіж складався із системи опорних пунктів. У них перебували полки першого ешелону у складі двох-трьох кулеметно-артилерійських батальйонів (на автомобілях), мотострілецького батальйону (на БМП) і танкового батальйону. У другому ешелоні перебували кілька окремих мотострілецьких і танкових батальйонів, призначених для проведення контратак у разі прориву противником рубежу оборони. На першому етапі бойових дій згадані полки втратили переважну більшість БМП, танків, самохідної та буксируваної артилерії, автомобілів, а отже, свою мобільність. Вони були не здатні вести маневрену оборону і здійснювали пасивну позиційну оборону. Єдина спроба проведення вірменськими військами контрудару на південному напрямку наступу азербайджанських військ завершилася їхньою поразкою.

Слабкими місцями вірменської позиційної оборони була низька ефективність системи розвідки, мала кількість мінних полів, самохідної артилерії та самохідних мінометів, протитанкових засобів, відсутність засобів боротьби з дронами, незадовільне маскування та інженерне обладнання позицій і польових укріплень. Зокрема, за наявності на озброєнні сучасних засобів ураження навіть окопи повного профілю для бронетехніки, засобів ППО, артилерії вже не захищають їх від ударів дронів та ВТЗ із верхньої півсфери.

Підсумовуючи, рекомендується врахувати в документах з планування у сфері оборони, що всеосяжна оборона нашої держави має ґрунтуватися не лише на таких основних засадах, як «стримування», «стійкість» та «взаємодія», а й на актуальних у контексті згаданого збройного конфлікту засадах «активності», «маневреності» й «мобільності». Крім того, всеохоплююча оборона мусить бути мережевоцентричною та багатосферною: вестись на землі, морі, в повітрі, радіоелектронному, інформаційному й кібернетичному просторах.

Даний збройний конфлікт, після югославських війн 1991–2001 рр., є найбільш масштабним у Європі та безпосередньо прилеглих до неї регіонах за кількістю, інтенсивністю та вартістю втрат його сторонами ОВТ. Наразі відсутня їх оцінка авторитетними неурядовими іноземними аналітичними структурами. Однак певне уявлення стосовно цих масштабів можна отримати, проаналізувавши відповідну інформацію, офіційно оприлюднену навіть лише Азербайджаном щодо типів та кількості вірменських ОВТ, знищених і захоплених як трофеї [5]. Серед іншого, це штурмовики Су-25 (5 од.), ОТРК «Ельбрус» (2 од.) і ТРК «Точка-У» (1 од.), танки (366 од.), БМП (116 од.), САУ «Акація» і «Гвоздика» (32 од.), інші гармати (352 од.), міномети (122 од.), РСЗВ «Ураган» (2 од.), «Смерч» (4 од.) та «Град» (97 од.), ЗРС «С-300»

(3 РЛС, 7 ПУ), ЗРК «Круг» (1 од.), «С-125» (2 од.), «Куб» (4 од.), «Тор» (5 од.) та «Оса» (40 од), зенітні самохідні установки «Шилка» (5 од.), системи «Репелент» (4 од.) та інші засоби РЕБ (5 од.), а також вантажівки (522 од.).

Крім того, оскільки бої тривали 44 дні, інтенсивність втрат головних із цих типів ОВТ за один день у середньому складала 8 танків, 3 БМП, 11 гармат та мінометів різних калібрів, 2 РСЗВ і 12 вантажівок. За підрахунками Баку, Єреван втратив у збройному конфлікті ОВТ на суму майже 3 млрд дол. США.

Одним із чинників, що призвів до таких величезних втрат ОВТ і фактичного роззброєння вірменських збройних сил на довгі роки, є те, що вони здійснювали пасивну класичну позиційну оборону силами та засобами, притаманних війнам минулого століття. Тоді як азербайджанські збройні сили використовували сучасні форми та способи ведення наступу, застосовували новітні засоби збройної боротьби, передусім дрони і ВТЗ. Азербайджан не повідомляв про втрати власних ОВТ. Цього не зробила і Вірменія, яка досі не оприлюднила й відомості про знищені нею азербайджанські ОВТ, а також не спростувала наведену вище інформацію Баку. За нашими оцінками, азербайджанські втрати ОВТ є щонайменше в рази меншими, ніж вірменські.

Ще однією специфічною рисою цього збройного конфлікту є майже однакові втрати в ньому особового складу обох сторін: 3330 загиблих вірменських військовиків [6] та 2783 – азербайджанських [7]. Але при цьому варто взяти до уваги, що за канонами і досвідом минулих класичних війн сторона, що веде наступ на підготовлену позиційну оборону противника в особливих гірських умовах, повинна мати три-п'ятикратну перевагу в чисельності особового складу. І тому кількість її людських втрат, як правило, у два-три рази перевищує кількість цих втрат сторони, яка здійснює оборону.

На нашу думку, азербайджанські збройні сили змогли зменшити втрати своїх військових завдяки, зокрема: переходу їхніх підрозділів сухопутних та спеціальних військ до наступу на оборонні позиції противника в згаданих особливих умовах лише після їх належного вогневого придушення ударами БПЛА, артилерії та РСЗВ; здійсненню наступу в нічних умовах; оточенню згаданих позицій та веденню наступу на них з тилу; ізоляції районів бойових дій, дезорганізації оборони противника. Цьому сприяли й наведені раніше серйозні прорахунки вірменського військового керівництва в побудові та веденні оборони в Нагірному Карабасі.

Вважаємо, що в сучасних умовах уявляється дещо застарілою оцінка воєнних потенціалів сторін збройного конфлікту на підставі порівняння лише таких показників, як обсяг оборонного бюджету, чисельність особового складу їхніх збройних сил та наявна в них кількість п'яти так званих основних категорій звичайних видів озброєнь: танків, бойових броньованих машин (ББМ), артилерії (калібру понад 100 мм), бойових літаків та ударних вертольотів.

За нашими оцінками, здійсненими з урахуванням [8, 9], станом на 2019 р. Вірменія (разом із НКР) поступалася Азербайджану за чисельністю особового складу збройних сил орієнтовно у 1,03 рази, за кількістю танків – у 1,4 рази, ББМ – у 1,5 рази, артилерії – у 1,4 рази, бойових літаків – у 1,9 рази, ударних вертольотів – у 1,7 рази. Проте для Вірменії вказані переваги Азербайджану не були критичними. Азербайджанські збройні сили змушені були готуватися до ведення наступу на завчасно підготовлену вірменську оборону в особливих гірських умовах. І для цього їм, за канонами воєнного мистецтва, потрібна була дво-трикратна перевага в чисельності особового складу та кількості відповідного озброєння.

Оборонний бюджет Азербайджану 2019 р. у 2,8 рази перевищував відповідний бюджет Вірменії. Але що не менш важливо і на що варто звернути увагу – цільове використання бюджетних коштів. Так, Баку більшість оборонного бюджету витрачав на закупівлю дронів, ВТЗ та інших сучасних ОВТ і підготовку своїх збройних сил. Тоді як Єреван значну частку невеликого за обсягами такого бюджету спрямовував на придбання непотрібних, як виявилось, для оборони НКР коштовних російських бойових літаків Су-30СМ та ОТРК «Іскандер», а також двадцяти старих йорданських ЗРК «Оса», нездатних знищувати БПЛА Bayraktar TB2, які діяли поза зон їх ураження з висот 5–8 км.

Як показує досвід конфліктів ХХІ століття, до згаданих вище показників під час оцінювання воєнних потенціалів сторін збройного конфлікту обов'язково слід додавати кількість наявних у сторін збройного конфлікту ОТРК, ТРК, дронів та інших типів ВТЗ, засобів ППО, ПРО і РЕБ. Саме масштабне їх застосування стало одним з важливих чинників поразки Єревану у збройному конфлікті.

З огляду на зазначене, рекомендується враховувати це в процесі здійснення Міністерством оборони України аналогічних оцінок під час оборонного планування та планування оборони держави.

І на завершення. Деякі політики та воєнні експерти, спираючись на досвід дій Азербайджану у НК конфлікті (як, зокрема, і Хорватії в минулому), наголошують на необхідності розгляду Україною воєнного шляху звільнення тимчасово окупованих РФ її територій не менш важливим, ніж політико-дипломатичний шлях. Вважаємо, що участь військових у відповідних публічних дискусіях є недоречною. Адже необхідне для цього політичне рішення має прийматися, відповідно до Конституції України, Президентом України та схвалюватися Верховною Радою України. Разом з тим, Збройні Сили нашої держави повинні бути спроможними до виконання всіх прийнятих у конституційний спосіб рішень щодо оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності.

Перелік літератури

1. Заявление президента Азербайджанской Республики, Премьер-министра Республики Армения и Президента Российской Федерации [Электронный ресурс] : 10.11.2020 // Сайт Президента России. – Режим доступа : <http://www.kremlin.ru/events/president/news/64384>.

2. Ильхам Алиев провел пресс-конференцию для представителей местных и зарубежных СМИ [Электронный ресурс] : 26.02.2021 // Официальный сайт Президента Азербайджанской Республики. – Режим доступа : <https://ru.president.az/articles/50738>.

3. Интервью министра иностранных дел информационному агентству «РИА Новости» [Электронный ресурс] : 27.02.2021 // Сайт Министерства иностранных дел Республики Армения. – Режим доступа : https://www.mfa.am/ru/interviews-articles-and-comments/2021/02/27/int_ria/10817.

4. Речь Ильхама Алиева на заседании Совета безопасности [Электронный ресурс] : 27.09.2020 // Официальный сайт Президента Азербайджанской Республики. – Режим доступа : <https://ru.president.az/articles/42459>.

5. Ильхам Алиев обратился к народу [Электронный ресурс] : 01.12.2020 // Официальный сайт Президента Азербайджанской Республики. – Режим доступа : <https://ru.president.az/articles/48205>.

6. Министерство охраны здоровья Республики Армения [Электронный ресурс] : 02.01.2021 // Страница Facebook Министерства охраны здоровья Республики Армения. – Режим доступа : <https://www.facebook.com/ministryofhealthcare/posts/2844430465798064>.

7. Информация Министерства обороны Азербайджанской Республики [Электронный ресурс] : 03.12.2020 // Страница Facebook Министерства обороны Азербайджанской Республики. – Режим доступа : <https://www.facebook.com/wwwmodgovaz/posts/3775219795868042>.

8. The military balance 2020 [Электронный ресурс] // IISS. – Режим доступа : <https://www.iiss.org/publications/the-military-balance/military-balance-2020-book>.

9. Панченко Ю. Карабах, не схожий на Донбас: 8 відповідей на запитання про нову війну на Кавказі [Електронний ресурс] / Ю. Панченко, С. Сидоренко // Європейська Правда. – Режим доступу : <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2020/10/1/7114911>.